

Дмитро ГОРДІЄНКО (Львів)

Проблема походження “Слова о полку Ігоревім” у публікаціях часопису “Сіверянський літопис” (1995–2007)

“Слово о полку Ігоревім” належить до числа найдискусійніших тем сучасної русистики. Серед проблем, що останнім часом особливо гостро дискутуються є питання походження пам’ятки, що фактично зводиться до трьох проблем: 1) персоналіфікація автора; 2) місце створення та 3) проблема автентичності “Слова”, що особливо загострилась з виходом праці О. Зіміна¹.

Чернігівський часопис “Сіверянський літопис”, який *de facto* висвітлює напрацювання місцевої чернігово-сіверської науки, охоплює досить широке коло питань – починаючи від археології та мовознавства і закінчуючи питаннями економіки. Однак домінуюча частина публікацій присвячена саме гуманітарним дослідженням. Чернігівщина ж, за аксіоматичним визначенням сіверських науковців, є материнською землею “Слова”. Відтак цілком логічним є те, що в “Сіверянському літописі” досить значне місце приділяється висвітленню досліджень проблем “Слово”-знавства.

Зasadничою працею “Сіверянського літопису” з приводу походження пам’ятки була стаття Павла Охріменка “Материнська земля “Слова о полку Ігоревім” (1995, № 4)². З позицій вченого, зв’язок “Слова” з Чернігово-Сіверщиною насамперед вбачається в симпатіях давньоруського автора до цього краю, що виражено в особливому пієтеті до своїх князів Ігоря і Всеволода та в особливостях мови тексту самої пам’ятки³. Також, поруч з загальноруським (що є аксіоматичним у “Слово”-знавстві), автор “Слова” виявляє і місцевий – чернігівський патріотизм, що виявляється у похвалі низці князів Чернігово-Сіверської ди-

настії Ольговичів та частими згадками Чернігова. Відтак, хоча автор “Слова” і “знаходився на висоті загальноруських завдань і важливих державних проблем свого часу”, був, проте, й “провінціалом”⁴.

Сіверське походження пам’ятки, на думку П. Охріменка, також підтверджується виявом пережитків язичництва в “Слові”, адже враховуючи, що “Слово” постало в кінці XII ст., “густо насичений язичництвом твір не міг бути написаний, тим більше виконуваний при великокнязівському дворі в Києві, який ретельно опікався вищими представниками православно християнської церкви”, натомість “він цілком “вписується” в культурно- побутову обстановку саме Чернігово-Сіверщини”⁵. Висновок вченого видається досить дискусійним, адже пережитки язичництва власне на всій території Русі, а не лише Чернігово-Сіверщини, дожили аж до новітнього часу. Відтак для людини кінця XII ст. ці елементи були сучасними і реальними, а для не церковного автора і цілком прийнятними. Однак, попри дискусійність, вчений зазначає, що все вище перераховане однозначно “переконує в тому, що повість-поема... з’явилася на Чернігово-Сіверщині...⁶, а більш конкретно – “при князеві Ігорю Святославовичу, в Новгороді-Сіверському”⁷. Щодо часу створення пам’ятки, то вчений відносить її до літньо-осіннього періоду 1185 року, отже, одразу по поході

Окремо П. Охріменко зупинився на питанні особи автора “Слова”. Вчений одразу відкидає “боярську” версію В. Федорова та Б. Рібакова. Дослідник вирішує це питання шляхом реконструкції соціального стану давньоруського автора. Вчений зазначає його “незалежне” становище, яке у феодальному суспільстві займали “наставники, порадики, вчителі [...] можновладців”⁸. Ці наставники були “вільні від інтересів “майнового цензу”, хоча, як зазначає П. Охріменко, “часто були соціально упослідженими”⁹. Відтак, не такими вже й вільними, до того ж, у соціально-залежному феодальному суспільстві. Тому дивною виглядає постань давньоруського співця, що сміливо картає князів, ставленням яких до себе не дорожить, і особливо різко дорікає Ігорю¹⁰, будучи (попри наставництво) повністю соціально і матеріально

залежним від свого сюзерена – князя. Відтак, висновок вченого, що “автором “Слова о полку Ігоревім” найімовірніше був наставник, учитель і порадник Ігоря Новгород-Сіверського”, який, до того ж, був учасником походу є досить дискусійним. Ще більш дискусійною є теза вченого (слідом за Д. Лихачовим¹¹), що автор “Слова” вів записи і у Чернігово-Сіверському літописі. Цей висновок є *a priori*, оскільки ці літописи, з одного боку, не збереглися, а з другого – являють собою інший жанр літератури Русі.

Темі материнської землі “Слова” на сторінках “Сіверянського літопису” була присвячена публікація Віктора Звагельського “У пошуках материнської землі генія” (1995, № 5)¹², яка є рецензією на працю І. Баскевича “А мои те куряне – опытные воины...” (Курск, 1993) і певною мірою продовженням попередньої розвідки П. Охріменка. В своїй праці В. Звагельський зупиняється на проблемі авторства “Слова”. Вчений одразу відкидає версії Б. Рибаківа і Л. Махновця, як такі, що не витримали “ні наукової критики”, “ні випробування часом”¹³. Однак, якщо версію Б. Рибаківа автор заперечує, принаймні, положеннями праці І. Баскевича¹⁴, то версію Л. Махновця вчений відкидає не аргументуючи¹⁵. Таким чином В. Звагельський підтримує третю поширену гіпотезу – П. Охріменка (див. вище), яку розвиває уточненням І. Баскевича і зазначає, що “автор (“Слова” – Д. Г.) був сіверянином, можливо, родом з Курщини, людина світська, наближена до новгород-сіверського князя Ігоря Святославича – його вихователь, вчитель, порадник”¹⁶. Проблеми авторства та “материнської землі “Слова” порушувались також на I та II-й Сумських “Слово”-знавчих конференціях, на яких були підтримані окреслені вище концепції¹⁷.

Безпосередньо пам’ятці на сторінках “Сіверянського літопису” присвячена ще одна розвідка Павла Охріменка “Слово о полку Ігоревім” і “Велесова книга” (1997, № 3)¹⁸, в якій він полемізує з видавцем “Велесової книги” Б. Яценком. Автор ставить під сумнів автентичність саме “Велесової книги”¹⁹, автентичність “Слова” сумніву не піддається. Проте дослідник зазначає, що “зв’язок між “Словом о полку Ігоревім” і “Велесовою книгою” очевидний. Він зумовлений ... впливом одного з цих творів на

інший?”²⁰. Проте якого саме, автор відповіді не дає. Аргументом автентичності “Велесової книги” для П. Охріменка є мова та азбука книги, натомість аргументом проти – матеріал копії XVI–XVII ст. – дощечки, а не звичний для того часу папір²¹.

Дещо відособлено постає автор “Слова” в розвідках Людмили Масол “До питання про розвиток музичної культури та освіти” (1995, № 1)²² та Володимира Довбні “Філософсько-освітня думка Чернігово-Сіверщини в епоху середньовіччя” (2006, № 2)²³. Щодо даної проблеми Л. Масол, підтримуючи концепцію, яку підтримував і О. Потебня, про існування на Русі цілої Боянкової династії придворних співців, зазначає, що автором “Слова” міг бути онук Бояна “або по крові, або по духу”²⁴. Натомість В. Довбня щодо авторства “Слова” віддає перевагу твердженню, що це твір радше не індивідуальний, а певною мірою належить до цілої чернігівської школи, і ілюструє собою особливості філософсько-освітньої думки насамперед Новгород-Сіверського князівства, на що вказує, наприклад, особливо яскраве перехрещування в тексті твору язичницького і християнського світогляду²⁵ (що суголосно з висновками П. Охріменка). Однак, таке яскраве перехрещення цілком властиве всім “порубіжним” як хронологічно, так і територіально спільнотам, а відтак не було особливою рисою Новгород-Сіверщини.

В 1996–97 рр. на сторінках “Сіверянського літопису” розгорнулася дискусія навколо “Слова”. Вона була розпочата краєзнавцями з Сумщини Олександром Ільїним²⁶ та Віктором Терлецьким²⁷, опонентом до яких виступив Святослав Воїнов²⁸. Безпосереднім приводом до дискусії була стаття В. Терлецького “Данило Туптало – переписувач “Слова о полку Ігоревім”, опублікована в часописі “Глухівщина” (1996, № 14). Саме на цю статтю і відгукнувся О. Ільїн своєю працею “Пакт “Катерина II – Йосиф II” та “Слово о полку Ігоревім” (СЛ, 1996, № 4). Дослідник одразу відкидає версію про створення списку “Слова” св. Димитрієм Ростовським. На думку Ільїна, автор чи переписувач “Слова” “був атеїстом, а освічена людина могла бути атеїстом лише в добу Просвітництва”²⁹. Це твердження викликало критику С. Воїнова, який навів низку прикладів з тексту самого “Слова”, що

промовляють про приналежність автора “Слова” до християнства³⁰. Відкидає С. Воїнов і “сенсаційне” твердження О. Ільїна, що на світську літературу на Русі відводився лише 1%³¹ творів, відтак вага автентичності “Слова” з “бухгалтерською” точністю дорівнює 1%. Однак у своїй відповіді досліднику О. Ільїн був уже більш категоричний і стверджував, що вся література (на 100%) творилася в монастирях. У цьому контексті він поставив під сумнів і такі нецерковні тексти, як “Повчання” Володимира Мономаха та його лист до князя Олега³². Однак ці твори глибоко проникнуті християнським світосприйняттям їх авторів, тому вважати їх нецерковними можна лише умовно. Варто також нагадати про широке побутування на Русі таких текстів, як, наприклад, “Повість про Індійське царство”, “Про Троянську війну”, чи “Дівгенієво діяння”, яке було, до того ж, і в Хронографі, в якому було знайдено “Слово”. Відтак мирське (світське) і релігійне не були автономними сферами, особливо зважаючи на синкретизм середньовічної ментальності. Язичницькі “атавізми” були адаптовані й переосмислені християнством уже у Візантії, причому насамперед – у обрядності візантійського двору і у візантійській “світській” літературі.

Проте таке наполегливе відстоювання “монастирської” версії давньоруської літератури О. Ільїним може мати і певне раціональне зерно для “Слова”-знавства. Як добре відомо, на заході й на сході християнської ойкумени за доби Середньовіччя книгописання зосереджувалось дійсно у монастирях. Така ситуація в Східній Європі фактично тривала до появи львівського інтелектуального гуртка навколо Івана Федоровича та Острозької академії. Враховуючи той факт, що, з одного боку, ремінісценції зі “Слова” присутні окрім “Задонщини” в багатьох інших писемних пам’ятках Русі³³, а з іншого – маємо лише один список пам’ятки, можна припустити, що саме в цей пізніший період, насичений “язичницькими елементами” твір був не сприйнятий православним духовенством, а отже, як *minutum*, ним ігнорувався. Натомість в умовах ослаблення світської влади твір втрачає свою актуальність і для феодального прошарку суспільства, як і взагалі будь-яка освіченість. Подібні процеси в той час відбувалися і в

культурі Західної Європи, де, проте, в більшій кількості збереглись писемні пам’ятки світського – рицарського – характеру, що насичені “язичницькими” елементами не менше ніж “Слово” Ігоревім”.

На фальсифікат “Слова”, з позицій О. Ільїна, вказує відсутність “фактичної помилки” у тексті пам’ятки. “І це у XII столітті, коли не було ні довідників та енциклопедій, ні високого рівня наукових знань!”³⁴. Однак як слушно зазначив С. Воїнов, саме цей аргумент радше є доказом автентичності пам’ятки, адже “автор “Слова” жив у XII столітті і добре знав свій час”³⁵ і йому як сучаснику не потрібні були жодні енциклопедії аби відтворити події та уявлення свого часу без жодної “фактичної помилки”.

Ініціатором підробки “Слова”, на думку О. Ільїна, була Катерина II³⁶, якій то було потрібно, аби доказати, що “Російська імперія – не набагато молодша за Священну Римську, а руська культура 12 століття була дуже високого гатунку”³⁷. Однак постає питання, чому для цього підібрано невдалий похід? та ще й провінційного князя? Чому, власне, автор “Слова” великого київського князя Святослава величає “господином”, а володимиро-суздальського – лише “великим”? Проте, розвиваючи власну концепцію, О. Ільїн виводить і династичну лінію, в якій “Слово” вже апелює не до “Священної Римської імперії”, а проголошує право російських монархів на польську корону³⁸.

За висновками О. Ільїна, твір був потрібний Катерині II і для обґрунтування південних і західних кордонів імперії. “Щоб не сваритись з Австрією” автор “Слова” не згадує руський щит Олега на вратах Царгорода³⁹, який був на той час лише об’єктом експансії обох імперій, натомість вже австрійську Галичину, щоб “не сваритись з австрійцями”, чітко окреслює як руську територію. За концепцією автора, саме з цією метою текст “Слова” подавався і на Віденському конгресі⁴⁰. Проте такий дипломатичний демарш ніде не зафіксований у джерелах, і це мав би бути унікальний випадок у новій історії, коли як документ (яким, проте, вважає “Слово” О. Ільїн) подавався б художній текст.

Якщо ж автором прозового “Слова” була сама Катерина II, то на поетичну мову, за концепцією О. Ільїна, його переклав Іпо-

лит Богданович, якого сучасники вважали генієм⁴¹. Відповідно щоб підняти статус “свого твору” з містечка Новгород-Сіверського зробила центр намісництва⁴². Спростовуючи авторство Катерини II, С. Воїнов резонно зауважив “Чи мала достатньо таланту та знань з російської мови німкеня Софія-Августа-Фридеріка Ангальд-Цербська...? [...] А чи могла бути атеїсткою володарка величезної держави, яка щоденно використовувала церкву заради укріплення своєї монархічної влади?”⁴³. До того ж, як зазначає С. Воїнов, настільки важливий, за концепцією О. Ільїна, публічний твір для зовнішньої і внутрішньої політики Катерини II був чомусь опублікований лише після її смерті. Дивує дослідника ігнорування сумським краєзнавцем самого тексту “Слова”, “Задонщини” та інших пам’яток як, власне, і дослідницьких праць⁴⁴. Та й дивною в концепції О. Ільїна виглядає позиція графа О. Мусіна-Пушкіна, який, “передчуваючи напад Наполеона на Росію”, щоб знищити сліди фальсифікації вперто чекав на 1812 рік, доки французи спалять “підробку”⁴⁵.

У цьому ж числі часопису, що і розвідка О. Ільїна, була опублікована і стаття В. Терлецького “Навколо рукопису “Слова о полку Ігоревім” (1996, № 4)⁴⁶, яка повторює висновки його ж праці “Данило Туптало – переписувач “Слова о полку Ігоревім”, до яких і апелював О. Ільїн. Автор зупиняється на питанні історії знайдення, а відтак і походження списку пам’ятки О. Мусіна-Пушкіна. У своєму дослідженні В. Терлецький поєднує ярославську і ростовську версії, підтримує висновок, що “шлях Хронографа зі “Словом” простежується таким: Ростовський архієрейський дім – Спасо-Ярославський монастир – бібліотека Іоїля Биковського– зібрання О. Мусіна-Пушкіна”⁴⁷. Хоча дана версія є досить дискусійною, позаяк у науці є праці, що спростовують ці дві версії. Про це зазначає у своїй відповіді С. Воїнову і сам В. Терлецький (“І заперечення мусять бути аргументованими!” (1997, № 4)⁴⁸). Дослідник відроджує версію, висловлену ще К. Ушинським, а останнім часом підтриману і розвинену Б. Яценком⁴⁹, за якою до Ростова список “Слова” міг потрапити із бібліотеки Дмитрія Ростовського який, ймовірно, був і переписувачем останнього списку пам’ятки. Як аргумент В. Терлець-

кий наводить (на сьогодні вже спростований) спогад Семена Селівановського, який бачив у рукописі “Пісню Ігореву”, що була написана білоруським письмом, почерком, схожим на почерк Дмитрія Ростовського⁵⁰. Останнім аргументом *pro* для атора є те, що у зібранні О. Мусіна-Пушкіна, що вціліло після пожежі, були рукописи з колекції останнього архімандрита Спасо-Ярославського монастиря Іоїля Биковського серед яких були листи і рукописні праці Дмитрія Ростовського. Однак і цей аргумент на сьогодні не є цілком певним⁵¹. С. Воїнов спростовує цю версію, хочай “пробачає” її К. Ушинському. Однак важко погодитись з апеляцією вченого до палеографічних досліджень пам’ятки⁵². Хочав наступній своїй праці С. Воїнов з приводу палеографічних досліджень Б. Яценка висловився негативно, позаяк палеографія займається вивченням рукопису якого не існує⁵³. Натомість щодо походження списку “Слова” вчений приймає позицію академіка С. Обнорського про можливість створення проміжного списку в Новгороді (XIII–XIV)⁵⁴. Відтак версія переписування тексту пам’ятки Дмитрієм Ростовським може бути лише одним з варіантів створення списку О. Мусіна-Пушкіна.

Попри короткочасність зазначеної “Слово”-знавчої дискусії, вона викликала певний інтерес і низку нових публікацій на сторінках часопису, присвячених “Слову”. Хоча безпосередньо проблеми походження пам’ятки в більшості статей і не порушувались, проте вони дають матеріал, який стосується проблеми “автентичності” пам’ятки і певною мірою проливає світло на деякі темні (незрозумілі) місця “Слова”. Насамперед це публікації С. Воїнова з історії Новгород-Сіверського (1998, № 3, 4, 5)⁵⁵, серед яких безпосередньо “Слову” присвячений нарис “Труби трублять в Новгороді” (1998, № 4)⁵⁶. У цій розвідці дослідник зупиняється і на проблемі авторства “Слова”. Так, він зазначає, що “Слово” постало на Чернігівщині, на що вказує лексика пам’ятки (див. вище), а автором “Слова” був учасник походу один зі співутікачів князя з полону. Слідом за академіком Д. Лихачовим, С. Воїнов вважає автора за людину з близького оточення Ігоря⁵⁷, більш конкретно, вчений віддає перевагу гіпотезі П. Охріменка (див. вище)⁵⁸.

Зупиняючись на топоніміці давнього Новгород-Сіверського, автор особливу увагу звертає на топоніми, пов'язані з туром. Відтак “зовсім не випадково автор “Слова о полку Ігоревім” називає князя Всеволода Святославича “Буй-Туром”, бо для наших (новгород-сіверських – Д. Г.) предків дикий тур був символом хоробрості і сили”⁵⁹. Що знову ж таки пов'язує пам'ятку з Новгород-Сіверщиною.

Особливу увагу привертає нарис С. Воїнова, присвячений Ярославні, “Князі Новгород-Сіверські. Ярославна” (1998, № 5)⁶⁰. Адже ім'я цієї княгині жодного разу не згадується в Літописі (в Іпатіївському літописі є лише згадка, що опосередкованостосується княгині. Літописець повідомляє, що син Ярослава Осмомисла Володимир “приде к зяти своєму Поутивлю ко Ігореві Святославичю”⁶¹). Відтак вся біографія Ярославни реконструюється майже винятково за “Словом”, тому залучення до біографії княгині інших джерел має безпосереднє значення і для «Слово“-знавства, в тому числі щодо з'ясування автентичності пам'ятки. Однією з дискусійних тем “Слово“-знавства є проблема локалізації місця плачу – Путивля. В цьому питанні С. Воїнов підтримує позицію тих дослідників (М. Шарлеман), які припускають, що Ярославна “плакала” не в Путивлі на Сеймі, а в Путивську (сучасна назва) на Десні, поблизу Новгород-Сіверського. Аргументом *pro*, окрім географічного розташування – 6 кілометрів від столиці князівства, є дані археологічних досліджень цієї території 1983–1984 рр.⁶², за якими в кінці XII – початку XIII ст. на тому місці існувало значне поселення. Саме в тому місці у середині XII ст. була організована переправа через Десну. Тому є цілком можливим, що саме в цьому місці переправився через Десну 1185 р. і полк Ігоря. Відтак поселення було сторожовим, а тому мало бути добре укріпленим. До того ж з правого берега Десни на далеку віддаль відкривається вид на Задесення⁶³.

Значне місце темі “Слова” та його героїв приділено в низці нарисів Володимира Половця “Половці” (2006, № 6; 2007, № 1, 2, 4, 5)⁶⁴, написаних за працею С. Плетньової⁶⁵.

З приводу достовірності даних “Слова” В. Половець зазначає, що його автор “дуже виразно і точно характеризує кордони Половецького степу, до того ж лише східних, або лівобережних

половців, на кочів'я яких і був спрямований похід Ігоря⁶⁶. Варто відмітити, що “географія” “Слова” узгоджується й з археологічною картою половецьких пам'яток⁶⁷. Відтак така добра поінформованість автора певною мірою вказує на сучасника описуваних подій.

Останній з нарисів В. Половця “Половці і “Слово о полку Ігоревім” стосується безпосередньо теми “Слова”. Автор досить по новаторськи в українській науці розглядає події весни 1185 року (в своїй реконструкції він іде за А. Нікітіним⁶⁸). Вчений виходить з позиції давньої дружби між Ігорем новгород-сіверським і ханом Кончаком, яка була скріпленою шлюбом Володимира Ігоревича з Кончаківною⁶⁹. До того ж дослідник неодноразово зазначає, що і сам Ігор по крові був на с половцем (мати і бабця по батьку були половчанками)⁷⁰. Сам похід В. Половець розглядає через призму середньовічного рицарського етикету, а саме матримоніального. Відтак “Слово” в окремих місцях “виявляється значно точнішим за літописи, особливо там, де цього вимагали закони рицарської поетики”⁷¹.

Таким чином В. Половець підтримує гіпотезу А. Нікітіна⁷² та Р. Манна⁷³, за якою похід Ігоря був весільною виправою. Однак “щастю молодих” завадив хан Гзак, з яким Ігор прийняв уже справжній бій. Відтак, на думку автора, на початку поеми мало бути ім'я сина Ігоря – Володимира, саме як Ігоревича, чиім іменем поема і закінчується, а не Володимира Старого (проте, за Б. Рибаківим там мало бути ім'я Володимира Мономаха⁷⁴, однак, висновок вченого видається мало ймовірним, позаяк “Слово” прихильне Ольговичам, недругам Мономаховичів)⁷⁵. Таким чином, таке прочитання тексту “Слова” відповідає “як змісту твору, так і характеру русько-половецьких відносин”, а також “пояснює мету експедиції”⁷⁶. Висновок дискусійний, однак у контексті останніх досліджень рицарської етики на основі матеріалу Софії Київської⁷⁷ та билинного епосу і літописів⁷⁸ є цілком прийнятним і суголосним реаліям Русі, що вже було незрозумілим для людини XVIII ст.

Зупиняється автор і на постаті Ольстина Олексича, якого інколи в літературі ототожнюють з автором “Слова” (Б. Яценко).

Однак, у концепції В. Половця, Ольстин Олексич постає як сват Ігоря, який, до того ж, був своїм і для половців.

Таким чином попри незначний обсяг часопису та його широку різноплановість проблеми походження “Слова о полку Ігоревім” знайшли своє місце на сторінках “Сіверянського літопису”. Більшість авторів часопису підтримують гіпотезу П. Охріменка, за якою автором “Слова” найімовірніше був наставник, учитель і порадник Ігоря Новгород-Сіверського (С. Воїнов, В. Звагельський). Значне місце присвячено і проблемі Сіверщини як материнської землі “Слова”.

Цікавою і плідною виявилася дискусія навколо “Слова”, що була розгорнулася на сторінках часопису. Попри її короткочасність, вона привернула до себе певну увагу і порушила цілу низку питань. Проте варто відмітити, що автори “Сіверянського літопису” рідко звертаються у своїх дослідженнях безпосередньо до тексту самої пам’ятки. Як правило, навіть у дослідженнях, присвячених “Слову”, використовуються вторинні джерела, що не може не вплинути на якість публікацій.

¹ *Зимин А. А.* Слово о полку Игореве. – С.-Петербург. “Дмитрий Буланин”, 2006. – 516 с.

² *Охріменко П.* Материнська земля “Слова о полку Ігоревім” // Сіверянський літопис. – 1995. – № 4. – С. 16-21.

³ Там саме. – С. 16-18.

⁴ Там саме. – С. 17.

⁵ Там саме. – С. 18.

⁶ Там саме. – С. 19.

⁷ Там саме. – С. 20.

⁸ Там саме. – С. 19.

⁹ Там саме. – С. 19.

¹⁰ Див.: *Охріменко П.* Материнська земля. – С. 20.

¹¹ *Лихачев Д. С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. – Москва; Ленинград, 1947. – С. 184.

¹² *Звагельський В.* У пошуках материнської землі генія // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 113-117.

¹³ Там саме. – С. 114.

¹⁴ Там саме. – С. 114-115.

¹⁵ Там саме. – С. 114.

¹⁶ Там саме. – С. 116.

¹⁷ *Охріменко П.* Сумські “Слово”-знавчі конференції // Сіверянський літопис. – 1995. – № 6. – С. 112.

¹⁸ *Охріменко П.* “Слово о полку Ігоревім” і “Велесова книга” // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 29.

¹⁹ Там саме. – С. 26.

²⁰ Там саме. – С. 28.

²¹ Там саме. – С. 29.

²² *Масол Л.* До питання про розвиток музичної культури та освіти // Сіверянський літопис. – 1995. – № 1. – С. 28-34.

²³ *Довбня В.* Філософсько-освітня думка Чернігово-Сіверщини в епоху середньовіччя // Сіверянський літопис. – 2006. – № 2. – С. 100-107.

²⁴ *Масол Л.* Вказана пр. – С. 29.

²⁵ *Довбня В.* Вказана пр. – С. 105-106.

²⁶ *Льїн О.* Пакт “Катерина II – Йосиф II” та “Слово о полку Ігоревім” // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4. – С. 55-58.

²⁷ *Терлецький В.* Навколо рукопису “Слова о полку Ігоревім” // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4. – С. 59-64.

²⁸ *Воїнов С.* Обережно – “Слово о полку Ігоревім”! // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1-2. – С. 25-31; *він же.* Обережно – “Слово о полку Ігоревім”! // Сіверянський літопис. – 1997. – № 4. – С. 36-41.

²⁹ *Льїн О.* Пакт “Катерина II – Йосиф II”. – С. 55.

³⁰ *Воїнов С.* Обережно – “Слово о полку Ігоревім”! // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1-2. – С. 27.

³¹ *Льїн О.* Пакт “Катерина II – Йосиф II”. – С. 55.

³² *Льїн О.* Віденський конгрес та “Слово о полку Ігоревім” // Сіверянський літопис. – 1997. – № 4. – С. 32.

³³ Див., наприклад: *Пелешенко Ю. В.* Відгомони “Слова о полку Ігоревім” у східнослов’янських писемностях ???–XVI століть // Відгук “Слова о полку Ігоревім” в українській і зарубіжній літературі – Суми, 1996. – С. 14-15.

³⁴ Там саме. – С. 29.

³⁵ *Воїнов С.* Обережно – “Слово о полку Ігоревім”! // Сіверянський літопис. – 1997. – № 4. – С. 39.

³⁶ *Льїн О.* Пакт “Катерина II – Йосиф II”. – С. 56.

³⁷ Там саме. – С. 57.

³⁸ *Льїн О.* Віденський конгрес. 30.

³⁹ *Льїн О.* Пакт “Катерина II – Йосиф II”. – С. 57.

⁴⁰ *Льїн О.* Віденський конгрес. – С. 30.

⁴¹ *Льїн О.* Пакт “Катерина II – Йосиф II”. – № 4. – С. 58.

- ⁴² Там саме. – С. 57.
- ⁴³ *Воїнов С.* Обережно – “Слово о полку Ігоревім”! // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1-2. – С. 30.
- ⁴⁴ Там саме. – С. 30.
- ⁴⁵ *Льїн О.* Віденський конгрес. – С. 30; див. також: *Воїнов С.* Обережно – “Слово о полку Ігоревім”! // Сіверянський літопис. – 1997. – № 4. – С. 39.
- ⁴⁶ *Терлецький В.* Навколо рукопису – С. 59-64.
- ⁴⁷ Там саме. – С. 60.
- ⁴⁸ *Терлецький В.* І заперечення мусять бути аргументованими // Сіверянський літопис. – 1997. – № 4. – С. 34-35.
- ⁴⁹ *Яценко Б.* Про версії відкриття рукопису “Слова о полку Ігоревім” // Специфіка “Слова о полку Ігоревім” як літературної пам’ятки. – Суми, 1994. – С. 9-11.
- ⁵⁰ *Терлецький В.* Навколо рукопису – С. 62.
- ⁵¹ Див.: *Воїнов С.* Обережно – “Слово о полку Ігоревім”! // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1-2. – С. 27.
- ⁵² Там саме. – С. 25.
- ⁵³ *Воїнов С.* Обережно – “Слово о полку Ігоревім”! // Сіверянський літопис. – 1997. – № 4. – С. 37-38.
- ⁵⁴ Там саме. – С. 37.
- ⁵⁵ *Воїнов С.* Новгород-Сіверський. 1. На землі Сіверян // Сіверянський літопис. – 1998. – № 3. – С. 49-53; *його ж.* Новгород-Сіверський. 2. Стольний град // Сіверянський літопис. – 1998. – № 3. – С. 53-61; *його ж.* Новгород-Сіверський. 3. “Труби трублять в Новгороді...” // Сіверянський літопис. – 1998. – № 4. – С. 17-26; *його ж.* Новгород-Сіверський. 4. Князі Новгород-Сіверські. Ярославна // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С. 18-25.
- ⁵⁶ *Воїнов С.* Новгород-Сіверський. 3. “Труби трублять в Новгороді...” – С. 17-26.
- ⁵⁷ Там саме. – С. 21-23.
- ⁵⁸ Там саме. – С. 23.
- ⁵⁹ Там саме. – С. 22.
- ⁶⁰ *Воїнов С.* Новгород-Сіверський. 4. Князі Новгород-Сіверські. Ярославна. – С. 18-25.
- ⁶¹ Полное собрание русских летописей – Москва: Языки русской культуры 1998. – Т. 2: Ипатьевская летопись – Стб. 633-634.
- ⁶² Див.: *Григорьев А. В.* Об одном участке пути из Новгород-Северского в Путивль // Древнерусский город Путивль – Путивль, 1988. – С. 19-20.
- ⁶³ *Воїнов С.* Новгород-Сіверський. 4. Князі Новгород-Сіверські. Ярославна. – С. 27.

- ⁶⁴ *Половец В.* Половці: історіографія та походження (XI–XIII ст.) // Сіверянський літопис. – 2006. – № 6. – С. 17-26; *його ж.* Половці: суспільно-політичний устрій (XI–XIII ст.) // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1. – С. 15-27; *його ж.* Половці: господарство, торгівля та зброя (XI–XIII ст.) // Сіверянський літопис. – 2007. – № 2. – С. 24-31; *його ж.* Половці: культурне життя (XI–XIII ст.) // Сіверянський літопис. – 2007. – № 4. – С. 14-23; *його ж.* Половці “Слово о полку Ігоревім” // Сіверянський літопис. – 2007. – № 5. – С. 9-14.
- ⁶⁵ Див.: *Плетнёва С. А.* Половцы – Москва: Наука, 1990. – 208 с.
- ⁶⁶ *Половец В.* Половці: господарство, торгівля та зброя. – С. 26.
- ⁶⁷ Див.: *Плетнёва С. А.* Половцы – Москва: Наука, 1990. – С. 117.
- ⁶⁸ Див.: *Никитин А.* “Лебеди” Великой Степи // Наука и религия. – 1988. – № 12. – С. 10-13.
- ⁶⁹ *Половец В.* Половці і “Слово о полку Ігоревім”. – С. 9.
- ⁷⁰ Там саме; *його ж.* Половці: суспільно-політичний устрій. – С. 22.
- ⁷¹ *Половец В.* Половці і “Слово о полку Ігоревім”. – С. 11.
- ⁷² Див.: *Никитин А.* Вказана пр. – С. 10-13.
- ⁷³ Див.: *Манн Р.* Свадебные мотивы в “Слове о полку Игореве” // Труды Отдела древнерусской литературы. – 1985. – Т. 38. – С. 514-519.
- ⁷⁴ *Рыбаков Б. А.* Историческая канва “Слова о полку Игореве” // Наука и жизнь. – 1986. – № 10. – С. 103.
- ⁷⁵ *Половец В.* Половці і “Слово о полку Ігоревім”. – С. 12.
- ⁷⁶ Там саме. – С. 11.
- ⁷⁷ Див.: *Никитенко Н. Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Историческая проблематика – К.: Изд. дом “Слово”, 2004. – С. 89-174.
- ⁷⁸ Див.: *Балушок В.* Ініціація давньоруських дружинників // Пам’ять століть. – 1997. – № 6. – С. 102-111.
- ⁷⁹ *Половец В.* Половці і “Слово о полку Ігоревім”. – С. 11.